

A Comparative Study of the Illumination Art of the Safavid Period and the Ottoman Period

Atefeh Shafiee¹, Mohsen Marasy^{2*}

1. Instructor, Handicrafts Department, Faculty of Arts, Semnan University, Semnan, Iran

2. Assistant Professor, Department of Art Research, Faculty of Arts, Shahed University, Tehran, Iran

Received: 2024/03/31

Accepted: 2024/10/29

Abstract

The art of illuminating in historical periods and Islamic lands exhibits different visual characteristics that can be studied. The characteristics that are common in some cases due to relationships and influences, and in some cases due to localization, have adopted the special characteristics of that region. The illumination of the Safavid period has its characteristics despite the continuity of the traditions. Following the decline of court patronage, also due to the wars and conflicts between the Safavid and Ottoman governments, several artists were transferred to the Ottoman court, and the characteristics of various arts, including illumination by Iranian artists, entered Ottoman illumination. Given that no research has yet been conducted on the characteristics of Safavid and Ottoman period illumination and their mutual relations and there exists a significant gap in knowledge in this field, research on this matter seems necessary. The purpose of this research is to investigate the differences and similarities between Safavid and Ottoman period illumination art and also to elucidate the reasons for the differences and similarities between these two periods. The research questions include: 1- What are the similarities and differences between Ottoman illumination and Safavid illumination? 2- What are the reasons for similarities and differences in Ottoman and Safavid illumination? The comparative research method employed is a set of qualitative methods. The method of gathering information is library and image reading. The findings of the research indicate that as long as Iranian artists were active in the Ottoman court, many features of Safavid and Timurid illumination were introduced to Ottoman illumination and were replicated faithfully. However, after the popularization of nationalism in the Ottoman government, the presence of Iranian artists in the workshops diminished and the influence of Safavid illumination was weak. Abstracts and structures become simple, quiet, and with minimal details.

Keywords:

Safavid Illumination, Ottoman Illumination, inlay, Hal-kari, Hilya, Tughra

* Corresponding Author: marasy@shahed.ac.ir

©2024 by the Authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>

Introduction

The Safavid period, especially the Tabriz school, represents one of the peak periods of the art of illumination in Iran. During this time, thanks to the support of the Shah and the court, artists produced exquisite manuscripts in royal workshops under the patronage of the Shah. Concurrently with the Ottoman period, many arts in Turkey were influenced by Iranian art, especially Safavid art, due to trade, political relations, wars and conflicts, as well as the transfer of works of art and artists to the Ottoman court. Given the lack of information about the influence of Ottoman illumination art on Safavid art, there is a pressing need to conduct a comprehensive study on this issue is felt. Therefore, the present study was conducted with the aim of identifying the differences, similarities and effects of Safavid illumination art on Ottoman illumination. To date, no article has addressed Safavid and Ottoman illumination art.

Materials and Methods

This research is a comparative study utilizing a set of qualitative methods. The data collection method includes library and image reading. The research population consists of high-quality images of religious works available during the Safavid and Ottoman periods in the period (910 to 1150 AH). After reviewing the sources, thirty Ottoman religious works and twenty Safavid religious manuscripts were selected as samples. The sampling method employed is purposive. In this study, samples selected illustrate the relationship between Safavid and Ottoman illumination art during the period under investigation. The data analysis method is qualitative.

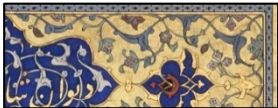
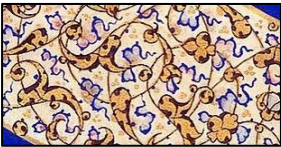
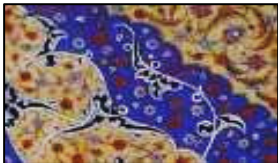

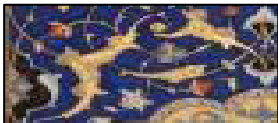
Results

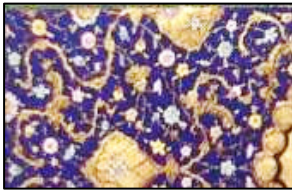

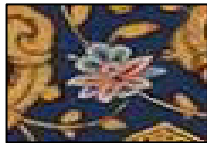

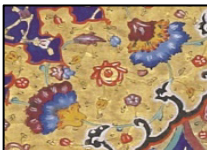
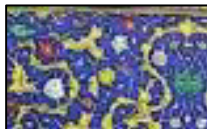
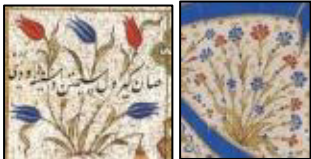
The Safavid kings supported the art of book decoration by establishing the royal library and gathering artists in Tabriz. The finest artists in the royal library, under the spiritual and financial support of the king, created the most exquisite manuscripts, particularly literary and lyrical manuscripts. From the middle of the Safavid period onwards, the number of religious books decreased compared to the past, and the illumination of calligraphic pieces and lacquer works became popular.

The art of illumination during the Ottoman period until the middle of the 10th century AH was influenced by the art of illumination of Iran. Due to wars, unrest, and religious issues, artists migrated from Iran to the Ottoman court over the years. Additionally, the cessation of Shah Tahmasp's support for the arts caused a number of artists to migrate to the Ottoman court. Conversely, a significant number of exquisite works and manuscripts entered the Ottoman court through donations and offerings from the kings, leading to an increased influence of Iranian arts. From the middle of the 10th century AH onwards, the characteristics of Iranian illumination in Ottoman illumination began to fade. This decline occurred because Rustam Pasha, the second powerful Grand Vizier of Sultan Suleiman, fostered the formation and spread of the nationalist movement, and by replacing native artists with Iranian artists, native and European artistic characteristics replaced Timurid and Safavid characteristics (Dinparast, 2011).

The main application of the art of illumination in the Safavid period was book decoration, and gradually the illumination of lacquer pieces and works was also incorporated. However, in the Ottoman period, the use of illumination became very diverse with artists employing various medium for decoration and artistic display. Especially everything that was used by the king and the court for political purposes; such as books about Ottoman kings, signatures, decrees and amulets, and more.

Table 1. Comparison of Safavid and Ottoman illumination motifs

Ottoman	Safavid	Motifs
 (quran,n.d.)	 (Frontispiece with a Dedication to Sultan Khalil ,n.d.)	Plain
	 (Semsar,2000,p. 114)	Eslimi hollow
		Dahan Azhdari

Ottoman	Safavid	Motifs
(Frontispiece with a Dedication to Sultan Khalil ,n.d.)		
 (Cagman et al., 2005, p. 341)	 Shahnameh, 2013) (Tahmasbi's	Betermeh
 (Istanbul Library: 06662)	 (quran, 1525)	Round flower
 (Istanbul Library: 06662)	 (divan, 1528)	Butterfly flower
 (quran, 16th)	 (Paintingmasterpieces,2005, p.192)	Shah Abbasi flower
	 (Malik National Library: 6873)	Khataee Cotton flower
	 (ShahnamehTahmasbi's, 2013)	Vaagh motif
 (cagman, 2005)		Realistic flower

Table 2. Comparison of the visual characteristics of Safavid and Ottoman illumination

Ottoman	Safavid	
The color of the mold is gold and azure with a predominance of gold	The color of the mold is gold and azure, with azure predominating	Color
The space between the motifs and the surrounding space is simpler and more secluded	The empty space between the motifs is filled with leaves and delicate decorations	Empty space
In some cases, the arcs are not exact circles and the distance between them is large	The circular shape of the arc and the distances between them are precise, and the designs are correctly placed on them	Spiral arch
Multi-petaled flowers of different sizes are depicted next to each other	The size of the flowers and the slime is correct in relation to each other	Pattern coordination
There is no specific structure for the placement of flowers	The large flower is depicted next to the small flower, and flowers of the same shape and size are not placed next to each other	Patten placement

Ottoman	Safavid
In many works, there are few designs and a lot .of empty space between designs	The smallest empty space is not visible in .the works
	Avoiding the vacuity

Conclusion

Test. Based on the findings in response to the first question, it can be stated: Due to the Ottomans' interest in natural and floral motifs, the use of natural and realistic flowers, especially carnations and tulips, gradually entered the art of illumination, and the use of abstract motifs, which are the main features of Iranian illumination, became less and less common in Ottoman illumination. Due to the naturalism in Ottoman illumination, liberation and freedom in the motifs became more prominent. Spiral arches are less visible and it is as if the flowers are free and liberated in the space between the Islamic elements. In response to the second question, it can be said: The Ottoman period, due to its relationship with Iran, has been influenced by Iranian art for many years, especially in the field of book decoration and illumination. Due to wars, religious views, gifts and offerings, and the reception and support of Iranian artists, Iranian artists and works migrated to the Ottoman court in several stages during the Timurid and Safavid periods, and by the mid-10th century, many features of Ottoman illumination were influenced by Iranian illumination. Over time, due to the prevalence of nationalism in the Ottoman state, the influence of Iranian art faded, leading to the prevalence of natural and realistic motifs in Ottoman illumination art.

مطالعه تطبیقی هنر تذهیب دوره صفوی و دوره عثمانی (۹۰۷ تا ۱۱۴۸ قمری، ۱۵۰۱ تا ۱۷۳۶ میلادی)

عاطفه شفیعی^۱، محسن مرائی^۲

۱. مربی، گروه صنایع دستی، دانشکده هنر، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران

۲. استادیار، گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۰۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱/۱۲

چکیده

هنر تذهیب در دوره‌های تاریخی و در سرزمین‌های اسلامی دارای ویژگی‌های بصری مختلف و قابل مطالعه‌ای است. ویژگی‌هایی که به واسطه روابط و تأثیر و تأثرات در برخی موارد مشترک هستند و در مواردی به واسطه بومی‌سازی، ویژگی خاص آن منطقه را پذیرفته‌اند. تذهیب دوره صفوی با وجود تداوم سنت‌های گذشته، دارای ویژگی‌هایی خاص خود است. بعد از قطع حمایت دربار، همچنین به واسطه جنگ و درگیری‌ها بین دو دولت صفوی و عثمانی، تعدادی از هنرمندان به دربار عثمانی منتقل شدند و ویژگی‌های هنرهای مختلف، از جمله تذهیب، توسط هنرمندان صفوی به هنر عثمانی راه یافت. با توجه به اینکه تاکنون پژوهشی در زمینه ویژگی‌های تذهیب دوره صفوی و عثمانی و روابط متقابل آن‌ها انجام نشده است و خلأ اطلاعاتی در این زمینه وجود دارد، پژوهش در این مورد ضروری به نظر می‌رسد. هدف از پژوهش حاضر، بررسی تفاوت‌ها و شباهت‌های هنر تذهیب دوره صفوی و عثمانی و نیز بیان دلایل وجوه تفاوت و شباهت در این دو دوره است. پرسش‌های تحقیق عبارت هستند از: ۱- وجوه تشابهات و تفاوت‌های تذهیب عثمانی در تطبیق با تذهیب صفوی کدام هستند؟ ۲- دلایل وجود موارد تشابه و تفاوت در تذهیب عثمانی و صفوی چیست؟ این پژوهش از روش تطبیقی به‌عنوان یکی از روش‌های کیفی بهره برده است. روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و تصویر خوانی است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تا زمانی که هنرمندان صفوی در دربار عثمانی مشغول به فعالیت بوده‌اند، بسیاری از ویژگی‌های تذهیب صفوی و تیموری به تذهیب عثمانی راه یافته و عیناً تکرار شده است. پس از رواج ملی‌گرایی در دولت عثمانی، حضور هنرمندان صفوی در کارگاه‌ها کم و تأثیر از تذهیب صفوی کم‌رنگ و به دلیل علاقه به گل‌ها و نقوش طبیعی، استفاده از نقوش طبیعی، به‌ویژه گل‌های گرد چند پر، رواج پیدا می‌کند و جایگزین بسیاری از نقوش انتزاعی شده است و نیز ساختارها ساده، خلوت و با کمترین جزئیات می‌شود.

واژگان کلیدی

تذهیب صفوی، تذهیب عثمانی، ترصیع، حلکاری، حلبه، طغرا

* مسئول مکاتبات: marasy@shahed.ac.ir

هنر تذهیب از هنرهایی است که در دوره اسلامی برای تزئین و آرایش کتاب قرآن مورد توجه بسیار قرار گرفته و نمونه‌های نفیسی از آن در مناطق مختلف خلق شده است. این هنر در اکثر کشورهای اسلامی در دوره‌های مختلف با ویژگی‌های خاص خود، برای تزئین کتب مذهبی و نیز ادبی استفاده می‌شده است. دوره صفوی، به‌ویژه مکتب تبریز، از دوران اوج هنر تذهیب در ایران به شمار می‌رود. با حمایت شاه و درباریان، هنرمندان در کارگاه‌های سلطنتی، نسخ خطی نفیسی را خلق کرده‌اند. تذهیب دوره صفوی، ضمن حفظ سنت‌های پیشین، به سبکی منحصر به فرد دست‌یافت که متضمن نظم نوین و تکامل یافته ویژگی‌های هنری ادوار گذشته بود. هم‌زمان دوره عثمانی در کشور ترکیه، به واسطه روابط تجاری، سیاسی، جنگ و درگیری‌ها و نیز به دلیل انتقال آثار هنری و هنرمندان به دربار عثمانی، بسیاری از هنرهای این دوره متأثر از هنر ایران، به‌ویژه هنر دوره صفوی، بودند. پس از کاهش حمایت‌های هنری در دوران شاه‌هماسب صفوی، شمار زیادی از هنرمندان ناگزیر به همکاری با کارگاه‌های محلی و دربارهای دیگر کشورها همچون عثمانی شدند. به همین دلیل تذهیب عثمانی در برخی نمونه‌ها به‌طور کامل متأثر از هنر تذهیب ایران در دوره صفوی است، حال آنکه در نمونه‌های دیگر، ویژگی‌های منحصر به فرد و سبک مختص به خود را نمایان می‌سازد. هدف پژوهش پیش رو شناخت ویژگی‌های هنر تذهیب عثمانی و تطبیق آن با ویژگی‌های تذهیب در دوره صفوی است تا از این طریق، وجوه شباهت و تفاوت‌های میان این دو مکتب هنری و علل شکل‌گیری این تفاوت‌ها و شباهت‌ها روشن گردد. بر این اساس پرسش‌های تحقیق عبارت هستند از: ۱- وجوه تشابهات و تفاوت‌های تذهیب عثمانی در تطبیق با تذهیب صفوی کدام هستند؟ ۲- دلایل وجود موارد تشابه و تفاوت در تذهیب عثمانی و صفوی چیست؟ با توجه به خلأ پژوهشی موجود در بررسی میزان تأثیرپذیری هنر تذهیب عثمانی از مکتب صفوی، انجام پژوهشی نظام‌مند در این حوزه ضروری می‌نماید. به همین دلیل، پژوهش حاضر باهدف شناخت وجوه تفاوت و شباهت‌ها و تأثیرات هنر تذهیب صفوی بر تذهیب عثمانی صورت پذیرفته است.

۲. پیشینه پژوهش

با مراجعه و جستجو در پایگاه‌های اطلاعاتی، پژوهشی در زمینه هنر تذهیب عثمانی در ایران شناسایی نشد. در مقالات مختلفی هنر دوره صفوی و عثمانی در رشته‌های هنری مختلفی چون کاشی‌کاری، فرش، منسوجات، فلز، خوشنویسی، نگارگری مورد مطالعه تطبیقی قرار گرفته‌اند، اما پژوهشی به مطالعه تطبیقی هنر تذهیب در این دو دوره نپرداخته است. چندین مقاله از دیدگاه و جنبه‌های خاص به هنر کتاب‌آرایی صفوی و عثمانی پرداخته‌اند. از آن جمله می‌توان به مقاله فرزانه فرخ فر و دیگران (فرخ فر و دیگران، ۱۳۹۱) با عنوان «جایگاه هنرمندان کتاب‌آرایی ایرانی در کارگاه‌های هنر توپقایی سرای، با استناد به دفاتر اهل حرف عثمانی سده دهم»، اشاره کرد که این پژوهش به بررسی میزان دستمزد و استخراج تعداد و اسامی هنرمندان ایرانی پرداخته است که در سال‌های مختلف در دربار عثمانی مشغول به کار بوده‌اند. مهدی قربانی و محمدحسین اسرافیلی (قربانی و اسرافیلی، ۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «مطالعه پیوندهای کتابت مصحف شریف در ایران و عثمانی در سده‌های ۹ و ۱۰ ق» و چندین مقاله دیگر نیز به بررسی خوشنویسی و کتابت در این دو دوره پرداخته‌اند. فرزانه فرخ فر و دیگران (فرخ فر و دیگران، ۱۳۹۰) در مقاله «نگارگری عثمانی با رویکرد به دستاوردهای هنری ایران (بررسی تطبیقی نگارگری عثمانی و نگارگری ایران در نیمه نخست قرن دهم هجری)» و چندین مقاله دیگر نیز به مطالعه تطبیقی نگارگری صفوی و عثمانی پرداخته‌اند. مهدی قربانی (قربانی، ۱۳۹۹) در مقاله «حلیه شریفه، تجلی سیمای پیامبر اکرم (ص) در هنر خوشنویسی عثمانی» به معرفی حلیه و بیان ویژگی‌های بصری آن در دوره عثمانی پرداخته است. دین‌پرست (۱۳۹۰) در مقاله «نقاشان صفوی و انتقال هنر نگارگری ایرانی به عثمانی»، به بیان ویژگی‌های نگارگری و انتقال هنرمندان ایرانی به دربار عثمانی و تأثیرات آن پرداخته است. شعبانی و دین‌پرست (شعبانی و دین‌پرست، ۱۳۹۹) در مقاله «مهاجرت هنرمندان ایرانی به عثمانی: اواخر دوره تیموریان و اوایل دوره صفویه» و چندین مقاله دیگر، به بررسی روابط ایران در دوره صفوی با امپراتوری عثمانی و مهاجرت هنرمندان ایرانی و تأثیرگذاری بر هنر عثمانی پرداخته‌اند. همان‌گونه که اشاره شد، مطالعات پیشین به‌صورت خاص به بررسی تطبیقی هنر تذهیب صفوی و عثمانی نپرداخته‌اند. از این رو، پژوهش حاضر با تمرکز بر تحلیل ویژگی‌های تذهیب این دو مکتب و کشف وجوه تشابه و تمایز میان آن‌ها، همچنین واکاوی دلایل این همسانی‌ها و تفاوت‌ها، گامی نو در این عرصه پژوهشی محسوب می‌شود.

۳. مواد و روش‌ها

این پژوهش، به روش تطبیقی از مجموعه روش‌های کیفی است. روش گردآوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای و تصویر خوانی و ابزار گردآوری اطلاعات، فیش و کارت مشاهده است. در ابتدا ویژگی‌های هنر تذهیب دو دوره عثمانی و صفوی از نظر نقوش، رنگ

و ترکیب‌بندی توصیف و بیان می‌شود. در ادامه، تفاوت‌ها و شباهت‌های تذهیب این دو دوره با یکدیگر مقایسه می‌شوند. در نهایت، به تفسیر و بیان دلایل شباهت‌ها و تفاوت‌های تذهیب این دو دوره پرداخته خواهد شد. جامعه پژوهش، تصاویر باکیفیت آثار مذهب در دسترس دوره صفوی و عثمانی در بازه زمانی ۹۱۰ تا ۱۱۵۰ ه.ق. است. پس از جستجو در منابع، سی اثر مذهب عثمانی و بیست نسخه مذهب صفوی به‌عنوان نمونه، انتخاب شدند. روش نمونه‌گیری به‌صورت هدفمند است. در نمونه‌گیری هدفمند، نمونه‌هایی انتخاب می‌شوند که دیدگاه‌های پژوهشگر را در برداشته باشند. در این پژوهش نیز نمونه‌هایی انتخاب شده‌اند که مبین ارتباط بین هنر تذهیب صفوی و عثمانی در بازه زمانی مورد مطالعه باشند. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات در این پژوهش، از نوع کیفی است.

۳-۱. تعاریف

تعریف هنر تذهیب، در عرف نسخه آرایی، عبارت است از نقوشی که تنها با خطوط مشکی و طلا کشیده و تزیین شده باشند و رنگ دیگری در آن استفاده نشده باشد. ممکن است طلایی که در تذهیب به کار می‌رود، دارای رنگ‌های متنوع مانند زرد، سبز و سرخ باشد، اما این به آن معنی نیست که در تذهیب از رنگ‌های دیگر هم استفاده می‌شده است. برخلاف نقش مذهب که در آن فقط طلا به کار می‌رود اگر در هر یک از نقش و نگارهای مربوط به نسخه‌ها و مرقعات، به جز طلا، رنگ‌های دیگر چون شنگرف، لاجورد، سفیداب، زنگار، زعفران و غیره به کار رفته باشد، آن نقش را مرصع و عمل آن را ترصیع می‌گویند. از این رو هر نقش مرصع، مذهب نیز هست، در حالی که هر نقش مذهب، مرصع نیست. (مایل هروی، ۱۳۷۲) در این پژوهش، به هنر «تذهیب» اشاره شده و نه ترصیع، زیرا امروزه در فرهنگ عامه و نزد اکثر مردم، اصطلاح تذهیب، مشهور و شناخته شده است و اصطلاح ترصیع کاربرد چندانی ندارد.

۳-۲. ویژگی‌های بصری و زیبایی‌شناختی تذهیب

ویژگی‌های بصری، کیفیات و انگاره‌هایی است که در یک‌زمان و مکان مشخص به‌صورت مشترک در آثار هنری، در هنرمندان یا محیط‌های هنری وجود دارد. منظور از ویژگی‌های بصری در آثار هنری، فرم و ساختار است که شامل عناصر بصری، اصول ترکیب‌بندی، تکنیک‌ها و شیوه‌های اجرا است. عناصر بصری شامل نقوش، رنگ و ترکیب‌های رنگی و فضا بندی است (جنسن، ۱۳۸۷) قاضی احمد قمی (منشی قمی، ۱۳۸۳)، هفت اصل تزیینی در هنر ایران را چنین برمی‌شمارد: اسلیمی، ختایی، فرنگی، فصالی و نیلوفر، ابر، واق و گره. نقوش، در هنر تذهیب شامل انواع اسلیمی (ساده، توسازی دار، دهن اژدری، ماری و بترمه) و انواع ختایی (گل‌های گرد و چندپر، گل پروانه‌ای، گل شاه‌عباسی، پنبه‌ای، برگ و غنچه) و حاشیه‌های تزیینی (گره‌های هندسی و حاشیه‌های منقوش ختایی و اسلیمی) است. کاربردهای هنر تذهیب و شیوه‌های اجرا از دیگر شاخصه‌های بصری محسوب می‌شوند.

۴. یافته‌ها و بحث

۴-۱. هنر تذهیب در دوره صفوی

شاه اسماعیل در سال ۹۰۴ ه.ق. سلسله صفوی را رسماً تشکیل داد و همچون دیگر پادشاهان گذشته به حمایت از معماری، خوشنویسی و دیگر هنرها پرداخت تا بتواند یاد خود را جاودان سازد» (ولش، ۱۳۸۵). شاه اسماعیل بهترین هنرمندان را از هرات به تبریز آورد و کتابخانه سلطنتی تأسیس شد. شاه دستور تدوین شاهنامه‌ای نفیس را برای فرزندش طهماسب، صادر نمود. پس از شاه اسماعیل، شاه طهماسب در سال ۹۳۰ ه.ق. به پادشاهی رسید. هنر کتاب‌آرایی از هنرهایی است که بسیار مورد توجه او بوده است. بهترین هنرمندان در کتابخانه سلطنتی، تحت حمایت معنوی و مالی شاه، نفیس‌ترین نسخه‌های خطی، به‌ویژه نسخه‌های ادبی و غنایی چون شاهنامه و خمسه طهماسبی را خلق کردند. به‌واسطه حمایت شاه از هنرمندان و خلق کتب نفیس، هنر تذهیب در این دوره به اوج شکوفایی خود رسید و هنرمندان با شناخت و آگاهی کامل از هفت اصل تزیینی هنر ایران و اصول ترکیب‌بندی و رنگ‌بندی، آثار خود را خلق کردند. در حدود ۹۵۰ ق، شاه طهماسب به‌واسطه بیماری و نیز تغییر در باورهای دینی، از حمایت هنرها دست کشید. به همین دلیل تعدادی از هنرمندان کتابخانه سلطنتی، مجبور به ترک کشور و مشغول به فعالیت در دربار دیگر کشورها شدند و تعدادی از آن‌ها به خدمت حامیانی چون درباریان و حاکمان محلی و کارگاه‌های کوچک درآمدند.

در دوره شاه عباس، در مقایسه با هنرهای کتاب‌آرایی، هنرهای معماری و فرش‌بافی از توجه و حمایت بیشتری برخوردار بودند. این اولویت‌دهی به دلیل کاربرد عمومی و تجاری گسترده‌تر این هنرها و همچنین نقش مؤثرتر آن‌ها در نمایش عظمت و قدرت حکومتی بود. با کاهش حمایت شاهان صفوی از هنر تذهیب، سفارش‌دهندگان اصلی به درباریان، اشراف و سیاحان خارجی محدود

شد. این تحولات باعث گردید از نیمه دوم دوره صفوی به بعد، تولید کتاب‌های مذهب کاهش یابد و در مقابل، تذهیب قطعات خوشنویسی و آثار لاک‌ی رواج بیشتری پیدا کند.

۴-۲. هنر تذهیب در دوره عثمانی

هنر تذهیب دوره عثمانی تا نیمه قرن دهم هجری، از هنر تذهیب ایران متأثر بوده است. به دلایل جنگ، ناآرامی و مسائل مذهبی، هنرمندان طی سال‌های مختلف از ایران به دربار عثمانی مهاجرت کردند.

در سال ۶۴۱ ق سلجوقیان روم به دست ایلخانان آذربایجان شکست خوردند و آناتولی شرقی، تحت نفوذ فرهنگ ایرانی قرار گرفت و تعدادی از هنرمندان آذربایجانی و سپس خراسانی به آنجا مهاجرت کردند (پرهام، ۱۳۷۸). بعد از فتح قسطنطنیه در سال ۸۵۷ ق و تمرکز قدرت در استانبول، نخستین کارگاه‌های کتاب‌آرایی عثمانی به تقلید از تیموریان و ترکمانان با حضور هنرمندان ایرانی، برپا شدند که نقطه عطفی در توسعه هنرها، به‌ویژه هنر کتاب‌آرایی، محسوب می‌شود. این دوره، دوره اوج مصورسازی متون ادبی است که تماماً به ادبیات ایرانی وابسته بوده و خط نستعلیق نیز رواج یافته است (فرخ فر، ۱۳۹۵). به همین دلیل، در اواخر سده نهم هجری، هنر عثمانی به‌طور کامل متأثر از هنر ایران بوده است. در هنر تذهیب نیز به‌واسطه اجرای آثار توسط هنرمندان ایرانی، تکرار دقیق و بدون تغییر تذهیب ایران، به‌ویژه سبک شیراز، در آثار عثمانی مشهود است. برای اولین بار در سرای عثمانی، در زمان سلطان محمد فاتح، تشکیلاتی به نام صاحبان حرف وجود داشت. شامل هنرمندانی بودند که در رشته‌های نقاشی، خطاطی، تذهیب و... فعالیت می‌کردند و هنرمندان تیموری و ترکمن نیز در میان آن‌ها حضور داشتند (دین پرست، ۱۳۹۰).

در دوره صفوی نیز در چند بازه زمانی و به دلایل مختلف، هنرمندان ایرانی به دربار عثمانی منتقل شدند. تعدادی از هنرمندان ایرانی در اوایل دوره صفوی، به دلیل ناآرامی‌های سیاسی و مذهبی در ایران و انتقال پایتخت و نیز استقبال و حمایت دولت عثمانی از هنرمندان و هنرهای ایرانی، شخصاً به دربار عثمانی مهاجرت کردند. دومین موج مهاجرت هنرمندان در سال ۹۲۰ ق، روی داد. زمانی که سلطان سلیم اول پس از پیروزی بر شاه اسماعیل در جنگ چالدران تبریز را محاصره کرد و هنرمندان را از شهرهای مختلف به قسطنطنیه کوچ داد (پرهام، ۱۳۷۸) و بسیاری از آثار نفیس موجود در کتابخانه سلطنتی تبریز را به استانبول منتقل کرد. با بررسی تعداد و اسامی هنرمندان در دفاتر اهل حرف عثمانی در سال‌های مختلف، مشخص می‌شود که واقعه چالدران و انتقال هنرمندان به دربار عثمانی، عامل مهمی در توسعه و رونق کارگاه‌های هنری استانبول و تأثیر از ایران بوده است.

قطع حمایت شاه‌پهماسب از هنرها موجب شد تا تعدادی از هنرمندان به کارگاه‌های محلی و دربار دیگر کشورها چون استانبول و دربار عثمانی مهاجرت کنند. از طرفی دیگر، تعداد زیادی از آثار و نسخ خطی نفیس با اهدا و پیشکش‌های پادشاهانی چون شاه‌پهماسب به سلطان سلیم دوم، همچنین غنائم جنگی و هدایای دیپلماتیک، به دربار عثمانی راه یافتند که این امر تأثیرپذیری هنر عثمانی از شیوه‌های هنری ایرانی را در پی داشت.

به‌طور مثال شاهنامه شاه‌پهماسبی به مناسبت جلوس سلطان سلیمان دوم به وی اهدا شد.

در زمان سلطان محمد فاتح و با ورود نمونه پرتره به هنر مینیاتور، تأثیرات هنر اروپا بر هنر عثمانی آغاز شد. از نیمه قرن دهم هجری به بعد، ویژگی‌های تذهیب ایران در تذهیب عثمانی کم‌رنگ شد. این تحول، عمدتاً تحت تأثیر سیاست‌های رستم پاشا، دومین وزیر اعظم مقتدر سلطان سلیمان (از ۹۵۱ تا ۹۶۷ ق) بود که با ترویج جریان ملی‌گرایی و تأکید بر استقلال، زمینه خودکفایی کشور عثمانی را در زمینه‌های مختلف فراهم آورد. در این زمان، زبان ترکی رواج پیدا کرد. تعداد هنرمندان ایرانی در دربار کم و شاکردان عثمانی اساتید ایرانی در کارگاه‌های عثمانی مشغول به فعالیت شدند. همچنین به‌تدریج، تقلید از سبک‌های هنری سایر ملل اروپایی رواج پیدا کرد و با جانشینی هنرمندان بومی به‌جای هنرمندان ایرانی، ویژگی‌های هنری بومی و اروپایی، جایگزین ویژگی‌های تیموری و صفوی شد (دین پرست، ۱۳۹۰). در دفاتر اهل حرف نشان داده‌شده که از اواخر قرن دهم هجری، تعداد هنرمندان ترک به سرعت افزایش یافته و نزدیک به نود درصد اعضاء را هنرمندان ترک تشکیل می‌دادند. باین‌حال، حضور هنرمندان ترک که زیر نظر صاحب‌نظران هنر ایرانی شاگردی کرده و هنر آموخته بودند، تأثیرپذیری از هنر ایرانی را تا مدت‌ها تداوم بخشید و تا دهه‌های نخستین سده ۱۷ م، ادامه یافت (فرخ فرو دیگران، ۱۳۹۰).

در تحلیلی تاریخی، دوره عثمانی پس از سال ۱۰۰۹ قمری را عصر افول و رکود هنری به شمار می‌آورند؛ زیرا محدودیت‌های سفارش‌دهندگان موجب رکود در حوزه کتابت شد و استفاده از الگوها و ویژگی‌های کهن رواج یافت. در این دوره، دیگر اثری از تذهیب‌های یکپارچه صفحات آغازین - که در قرآن‌های قرن دهم هجری متداول بود - به چشم نمی‌خورد (خلیلی، ۱۳۸۲). دومین

دوره اوج تذهیب در امپراتوری عثمانی در زمان سلطان سلیمان (۱۵۲۰-۱۵۶۶ ق) بود. این شکوفایی هنری مرهون نوآوری‌های کارا ممی، استاد نامدار تذهیب در قرن دهم هجری/شانزدهم میلادی بود. وی با خلق سبکی بدیع در تذهیب عثمانی، از یکسو از چهارچوب‌های کلاسیک فراتر رفت و از سوی دیگر با به‌کارگیری نقوش گل‌های طبیعی، بنیان‌گذار مکتبی نوین در این هنر شد.

۴-۳. ویژگی‌های کاربردی، فنی و بصری تذهیب صفوی

۴-۳-۱. کاربرد

کاربرد اصلی هنر تذهیب در دوره‌های تاریخی مختلف زیبایی، تزیین و ایجاد احساس رضایت، لذت در ذهن و چشم بیننده است. اثر هنری دارای کاربردهای مختلفی چون ثبت وقایع، به تصویر کشیدن، تبلیغ، زیباسازی و عرضه تعریفی نو از واقعیت (جنسن، ۱۳۸۷) است. طبق تعریف بیان‌شده، کاربرد اصلی هنر تذهیب در دوره صفوی برای کتاب‌آرایی، تزیین و آرایش کتب - به‌ویژه کتاب‌های دینی و ادبی - بوده است. از نیمه دوم دوره صفوی و روی‌گردانی شاه از حمایت هنرها، خلق آثار تک‌برگی و تذهیب قطعه خوشنویسی، نقاشی و آثار لاک‌ی نیز رواج یافت.

۴-۳-۲. شیوه‌های اجرا

نقوش اسلیمی و ختایی به شیوه‌های مختلفی در آثار تذهیب رنگ‌گذاری و اجرا می‌شوند که بدین شرح است:

۴-۳-۱-۲. تذهیب

این شیوه، همان روش اصلی و رایج در اجرای نقوش تذهیب است. بدین شرح که نقوش اسلیمی و ختایی پس از رنگ‌گذاری، تحریر و قلم‌گیری سیاه‌رنگ می‌شوند. زمینه اثر دارای رنگ است و درون نقوش پرداز دارد (شکل ۱).

۴-۳-۲-۲. ترصیع

در این شیوه، نقوش به رنگ طلایی همراه با قلم‌گیری سیاه بر زمینه کاغذ نقش می‌شود. در این شیوه، زمینه کاغذ کار رنگ نمی‌شود و برخی قسمت‌های کوچک مانند مرکز گل‌ها و... رنگین می‌شود. به همین دلیل مانند مرصع نشان کردن و نشانندنگین بر روی طلا به نظر می‌رسد (شکل ۱). این شیوه، در حاشیه آثار دوره صفوی زیاد به چشم می‌آید.

۴-۳-۲-۳. حل کاری (تسعیر گیاهی)

نوعی تذهیب مانند ختایی و تصاویر حیوانات و پرندگان کوچک است که عموماً با طلا و گاهی رنگ‌های دیگر اجرا می‌شوند. در این تذهیب، هنرمند پس از قلم‌گیری تندوتیز، زیر و روی برگ‌ها و گل‌ها و اندام حیوانات و پرندگان را با طلا به شیوه آبرنگی و سایه‌روشن تزیین می‌کند (مایل هروی، ۱۳۷۲). در حاشیه نگاره‌ها و فضای خالی آثار تذهیب، نمونه‌های بسیار از هنر حل کاری را می‌توان مشاهده کرد. در دوره صفویه، طرح‌های حل کاری عمدتاً به صورت طلایی خالص یا ترکیب طلا و نقره اجرا می‌شد و اکثراً در حاشیه آثار به کار گرفته می‌شدند. اکثر تک‌نگاره‌های مکتب اصفهان حاشیه عریضی دارند. بیشترین نقوش شامل گل پنج‌پر، برگ لوتوس، برگ ساده (گرد یا کشیده)، شاه‌عباسی، برگ سوزنی و برگ صنوبر هستند. ترسیم نقوش واگیردار، برگ‌های شمشیری، صنوبر و مو در این دوره افزایش یافت که از ویژگی‌های انحصاری سبک‌شناسی حل کاری این دوره محسوب می‌شوند. نقوش گیاهی در برخی آثار، حالت آزاد خود را از دست داده و به‌دقت نقوش تذهیب ترسیم‌شده‌اند، درحالی‌که در اغلب تک‌نگاره‌ها هنرمند شیوه آزاد را در ترسیم نقوش گیاهی در پیش گرفته است (شکل ۲).

۴-۳-۲-۴. حل کاری (بداهه)

این شیوه، به معنای اجرای مستقیم نقوش اسلیمی و ختایی، بدون طراحی قبلی، باظرافت بسیار بالا است. به دلیل اینکه در این شیوه طراحی دقیقی از قبل صورت نمی‌گیرد، اجرای این شیوه، بسیار دقیق و نیازمند مهارت بالای هنرمند است. در این شیوه نقش‌ها را با خطوط ایجاد نمی‌کنند بلکه آن‌ها را به صورت سطوحی از طلا بر صفحه نقش می‌کنند (صفری، ۱۳۹۰). این شیوه در دوره صفوی در قسمت حاشیه و فضای خالی شمشه‌ها و نیز در برخی قسمت‌های نگارگری‌ها (همچون لباس اشخاص، زین اسب و...) و حاشیه قطعه‌ها، باظرافت بسیار بالا بارنگ طلایی و گاهی لاجوردی اجرا می‌شده است (شکل ۳).

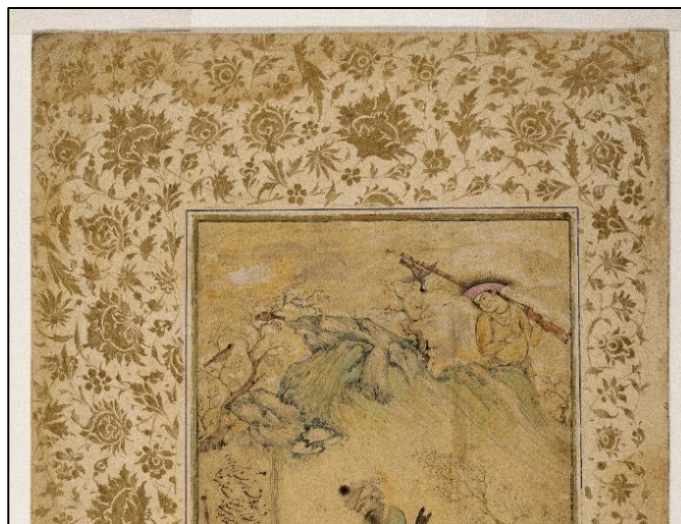

شکل ۱. بخشی از سرلوح و حاشیه مذهّب-مرصع (سمسار، ۱۳۷۹: ۶)

Figure 1. Part of the title and the margin of illumination-Morasa (Semsar, 2000, p.6)

شکل ۲. حل کاری در حاشیه، حبیب السیر (شاهکارهای نگارگری، ۱۳۸۵: ۱۹۷)

Figure 2. tashair in the margin. Habib Al-Seir 2(Painting masterpieces, 2005, p.197)

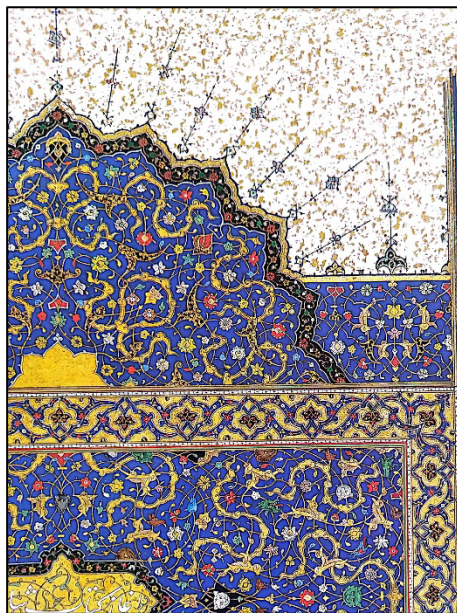

شکل ۳. حاشیه قطعه، حل کاری، ۱۶۲۵ م (Hunters at a Stream, n.d)

Figure 3. margin. Hal-kari, 1625. (Hunters at a Stream, n.d)

۴-۳-۳. نقوش

از نقوشی که به وفور در آثار تذهیب دوره صفوی استفاده شده و می توان گفت از ویژگی های خاص تذهیب این عهد است، استفاده از نقش بترمه (بری- ماری) است که در اکثر آثار به تعداد زیاد و نزدیک به هم فضای حاشیه و سرلوح را پر کرده است. همچنین نقش گل شاه عباسی و گل پنبه ای در آثار زیاد به چشم می خورد که در نمونه های نفیس، اکثر فضای طرح این دو گل با فواصل یکسان از یکدیگر اجرا شده اند. نقش واق از نقوش خاص و پر کاربرد دیگر در تذهیب دوره صفوی است. اسلیمی دهن اژدری نیز در آثار برای فضاسازی کاربرد بسیار داشته است (شکل ۴).

شکل ۴. بخشی از سرلوح صفحه آغاز شاهنامه طهماسب (شاهنامه طهماسبی، ۱۳۹۲)

Figure 4. Part of the title page of the beginning of Tahmasbi's Shahnameh (Tahmasbi's Shahnameh, 2013)

از ویژگی‌های نقوش این دوره می‌توان به ظریف‌تر و باریک‌تر شدن نقش اسلیمی اشاره کرد. ساقه‌ها به صورت خطوط موین نازک بدون حجم درمی‌آیند که درهم‌پیچیدگی، ظرافت و جزئیات آن‌ها بسیار زیاد است. همچنین استفاده از گل‌های ریز چندپه به رنگ‌های سفید، قرمز و صورتی در بین اسلیمی‌ها بسیار نقش شده است (کوه جانی و شیخی، ۱۳۹۶) (شکل ۴). حاشیه باریک تزیینی به دور فضای متن و سرلوح با نقوش ختایی بر زمینه سیاه‌رنگ، از ویژگی‌های خاص تذهیب صفوی است. در مجموع، استفاده از چندین حاشیه تزیینی هندسی و منقوش با ظرافت و جزئیات بسیار در دوره صفوی رایج بوده است. تنوع نقوش در شیوه حل کاری و بداهه بیشتر است و هنرمند به دلیل آزادی در ترسیم، نقوش را متنوع‌تر طراحی و اجرا کرده است.

۴-۳-۴. رنگ

رنگ غالب در تذهیب صفوی، به تأثیر از دوره تیموری، دورنگ طلایی و لاجوردی- با سیطره چشمگیر رنگ لاجوردی- است. نقوش اسلیمی و ختایی به رنگ‌های روشن سفید، آبی، صورتی، سبز و... در همه قسمت‌های اثر به چشم می‌خورد. اسلیمی دهن‌اژدری در اکثر آثار به رنگ طلایی- سبز یا طلایی مات بر زمینه طلایی براق (مهره خورده) است. استفاده از دورنگ قرمز و نارنجی در بخش‌های مختلف و سطوح کوچک از نظر بصری، موجب ایجاد تعادل سرد و گرم در آثار شده است. نیز استفاده از رنگ طلایی و لاجوردی در زمینه و سطوح اصلی و استفاده از نقوش به رنگ‌های روشن بر روی زمینه تیره، موجب ایجاد تعادل بصری سطوح تیره و روشن شده است (شکل ۴).

۴-۳-۵. فضا سازی

هنرمند از تمامی فضا برای طراحی استفاده کرده است. گل‌های بزرگ و کوچک، به صورت یک‌درمیان، در کنار هم قرار گرفته‌اند. یک قسمت کار از نظر نقش، جزئیات و ظرافت بر قسمت‌های دیگر برتری ندارد و چشم به راحتی در همه قسمت‌ها حرکت می‌کند. فضای خالی بین گل‌ها با برگ‌ها و در صورت لزوم با پیچک‌ها و نقاط طلایی ریز، پر شده است. تناسب نقوش ختایی نسبت به یکدیگر و تناسب نقوش ختایی نسبت به نقوش اسلیمی و تناسب نقوش با فضای کار به خوبی رعایت شده است. گردش‌های حلزونی درست و دقیق طراحی شده‌اند. فضای اطراف حاشیه و شمسه در اکثر آثار، با نقوش به شیوه بداهه تزیین و پر شد است و فضای خالی چندان در آثار به چشم نمی‌خورد. در عین حال چون این نقوش بارنگ طلایی اجرا شده‌اند، سبب شلوغی بصری نشده‌اند. بدین صورت هم فضای خالی آثار تزیین شده و خالی از نقش نیست و هم به واسطه استفاده از رنگ طلایی، هماهنگی بصری مناسبی ایجاد شده است که چشم پس از دیدن نقوش رنگین و جزئیات در اثر به تعادل و هماهنگی و استراحت بصری می‌رسد (شکل ۴).

۴-۳-۶. ساختار

در این دوره، کتب دینی و ادبی بسیاری تذهیب شده‌اند. صفحات اول قرآن‌ها دارای صفحه تقدیم، دعای آغاز تلاوت، صفحه فهرست سوره‌ها و دو صفحه آغازین سوره‌های قرآن است که اکثراً تمام تذهیب هستند. در کتب ادبی نیز صفحه تقدیم و آغاز متن تذهیب می‌شدند. معمولاً صفحه تقدیم در قالب شمسه است و دیگر صفحات دارای فضای متن، سرلوح و حاشیه هستند. دیگر ویژگی‌های تذهیب صفوی، عبارت هستند از: اجرای چند سرلوح در یک قرآن برخلاف دوران گذشته، مرصع‌سازی، تذهیب‌های سنجاق‌نشان، اجرای بیش از پنج نوع جدول، استفاده از نقوش بته‌جقه‌ای و سروی در تذهیب‌های قرآنی، حاشیه‌های مذهب عریض و رنگ‌های طلایی، سبز و زرد (نجاریور، ۱۳۹۵). در قطعه نیز، فضای بین سطور، کلمات و حاشیه تذهیب شده است. در حاشیه‌های این دوره، دو تزیین غالب استفاده شده است: یکی، حاشیه عریض با نقوش گیاهی و حیوانی با تکنیک حل کاری یا بداهه و دیگری، حاشیه مستطیلی که زبانه مثلثی (تاجی) در قسمت میانه آن رسم شده و بخشی از آن، از فضای حاشیه بیرون زده است. همچنین حاشیه بافرم تاجی تودرتو و پرکار تزیین شده است.

۴-۴. ویژگی‌های کاربردی، فنی و بصری تذهیب عثمانی

۴-۴-۱. کاربرد

در دوره عثمانی نیز کاربرد تذهیب، تزیین و زیبایی است و از این هنر برای تزیین آثار مختلف و متنوعی استفاده شده است:

۴-۴-۱-۱. تذهیب کتاب

کتاب‌آرایی از رایج‌ترین کاربردهای هنر تذهیب در دوره عثمانی است. تذهیب کتب دینی و ادبی در این دوره رواج داشته است. سفارش‌دهندگان، شامل سلاطین، درباریان و قشر مرفه جامعه بودند و کتب قرآن، قصص دینی و کتب تاریخی که حاکمان عثمانی بیشتر در قالب شاهنامه، سورنامه، سلسله‌نامه و شمایل‌نامه سفارش می‌دادند، در درجه اول اهمیت و موضوعات ادبی، شعر و حکایت در مرحله بعد قرار داشتند (محمدزاده و ظاهر، ۱۳۹۴).

۴-۴-۱-۲. تذهیب قطعه

یکی دیگر از رایج‌ترین کاربردهای تذهیب عثمانی، تذهیب قطعه خوشنویسی و نقاشی است که در نمونه‌های بسیاری حاشیه قطعه به شیوه بداهه و حل کاری تزیین شده است. در دوره عثمانی، نگارش متون و عبارتهای دینی با خط ثلث و محقق رایج بوده است. به همین دلیل قطعه‌ها به صورت سطری نگارش شده و فضای بین سطور گاهی تزیین شده است (شکل ۵). گواهینامه خوشنویسی یا اذن‌نامه یکی از انواع قطعه‌های خوشنویسی دوره عثمانی است که عمدتاً فضای پایین صفحه بدان اختصاص داده می‌شود و اکثراً دارای قاب‌بندی و تذهیب است (شکل ۷).

۴-۴-۱-۳. تذهیب طغرا، امضا پادشاهان

بهترین و ظریف‌ترین نمونه‌های تذهیب عثمانی را در امضاها می‌توان دید. طغرا به نوعی امضای سلاطین عثمانی است. از زمان تأسیس امپراتوری عثمانی تا زمان فروپاشی آن، بدون از دست دادن اهمیت خود، در بسیاری از نقاط مختلف مورد استفاده قرار گرفت و همچنین به عنوان شاخه‌ای از هنر خوشنویسی و تذهیب توسعه یافت. طغراهایی که در ابتدای اسناد مکتوب مانند فرمان‌ها، منشورها و اساسنامه‌ها قرار می‌گرفتند، با گذشت زمان رواج بیشتری یافتند و در کتیبه‌ها، سکه‌ها، تمبرها، مهرها، بناهای تاریخی و کشتی‌های جنگی نیز مورد استفاده قرار گرفتند. طغرای سلطان با انتخاب یکی از نمونه‌هایی که در روز سلطان شدن به او نشان داده می‌شد، مشخص می‌گردید (onat, 2009) (شکل ۶).

۴-۴-۱-۴. حلیه

حلیه، قطعه خوشنویسی و کتابی در شرح صفات و ویژگی‌های پیامبر است. در فرهنگ عثمانی، حلیه اصطلاح خاصی برای توصیف ویژگی‌های ظاهری و باطنی پیامبر است که در میان طبقات مختلف جامعه رواج یافت و نخستین بار خطاط بزرگ، حافظ عثمان (۱۱۱۰ - ۱۰۵۲ ق)، آن را برای کتابت توصیف اوصاف پیامبر ترتیب داد (قربانی، ۱۳۹۹). حلیه‌نویسی از قرن یازدهم هجری، در میان اهل سنت رواج یافت و به دلیل اهمیت دینی مورد توجه عموم مردم قرار گرفت. یکی از کاربردهای تذهیب، تزیین و آرایش

حلیه است. قالب کلی حلیه، سرلوح، بخش مرکزی، متن و حاشیه است. هلال در میان بخش مرکزی، پرنقش‌ترین قسمت حلیه محسوب می‌شود و کادریهای کوچک که اسامی و صفات پیامبر و اسامی خلفای راشدین داخل آن‌ها نوشته می‌شوند، درون بخش مرکزی نقش می‌شوند (شکل ۷).

۵-۱-۴. تذهیب فرامین

تذهیب فرامین نیز در دوره عثمانی بسیار رایج بوده است. در برخی نمونه‌ها در فضای بالای متن فرمان، درون فرمی سروی شکل، عبارت بسم‌الله الرحمن الرحیم و امضاء صادرکننده فرمان، تذهیب شده است و در برخی فرامین، علاوه بر تذهیب نقش سروی شکل، حاشیه نیز تماماً تذهیب شده است (شکل ۸).

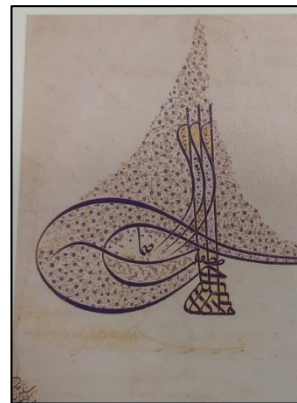
به‌طور کلی تذهیب در دوره عثمانی بسیار رایج بوده است و از هنر تذهیب برای تزئین بسترهای متفاوتی استفاده کرده‌اند. از آن جمله می‌توان به تعدادی از پیراهن‌های طلسم در دوره عثمانی که تزئین و تذهیب شده‌اند، اشاره کرد. سلاطین عثمانی برای پیروزی در جنگ، محافظت از خود در برابر چشم بد، دسیسه‌ها و یافتن شفا و ... این پیراهن‌ها را می‌پوشیدند. پیراهن‌های طلسم محصولات رایجی بوده‌اند که بر روی آن‌ها آیات، دعا و علامت‌هایی نگاشته می‌شدند. یک منجم، ساعت صادق را برای شروع کار محاسبه می‌کند و در نهایت یک هنرمند، پیراهن را تزئین می‌کند (onat, 2009).

شکل ۵. تذهیب قطعه خوشنویسی، نیمه اول قرن ۱۶م

(Album of Calligraphy. N.d.)

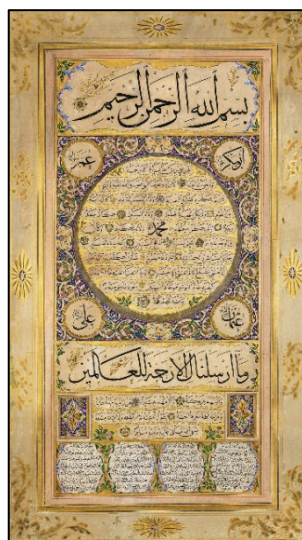
Figure 5. The illumination of a piece of calligraphy The first half of the 16th century (Album of Calligraphy. N.d.)

شکل ۶. امضای سلطان مراد۳

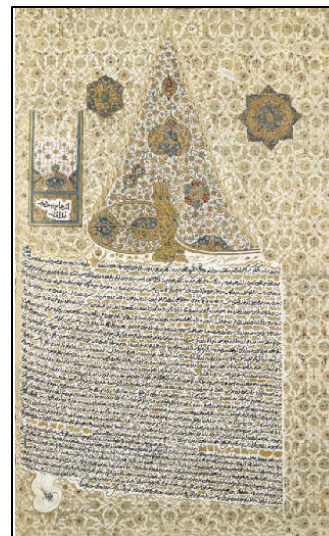
(Cagman et al., 2005, p.346)

Figure 6. Sultan Murad's signature³ (Cagman et al., 2005, p.346)

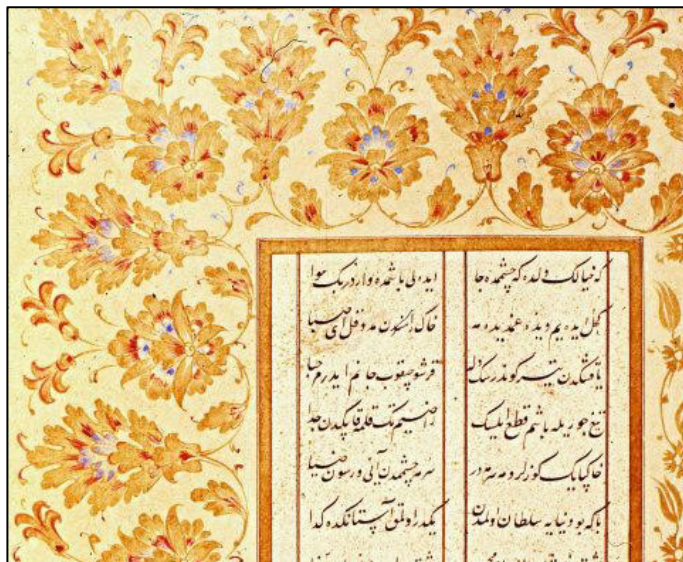
شکل ۷. حلیه با چهار گواهینامه خوشنویسی

Figure 7. Haliya with four calligraphy certificates (hilyah. N.d.)

شکل ۸. فرمان سلطان سلیمان ۲، ۱۰۰۹ ه.ق. (sydam, 2008)

Figure 9. Decree of Sultan Sulciman 2. 1009 AH (sydam, 2008)

شکل ۹. دیوان محبی ۱۵۶۶ م (Çiçek Derman, 2020)

Figure 8. Diwan Mohibi 1566 AD (Çiçek Derman, 2020)

۴-۲. شیوه‌های اجرا

در تذهیب دوره عثمانی، نقوش اسلیمی و ختایی، به تأثیر از هنر تذهیب ایران به شیوه‌های مختلف ترصیع، حل کاری و بداهه اجرا می‌شده است. شیوه اجرای ترصیع در آثار عثمانی، بسیار کم و معمولاً در فضای خالی بین خط طغرا استفاده شده است. در شیوه حل کاری و بداهه، به‌مرور رنگ‌های دیگر هم استفاده شده‌اند (شکل ۱۰). در کنار استفاده از رنگ طلا، به‌عنوان رنگ اصلی، از رنگ‌های لاجورد، قرمز و سبز نیز در برخی قسمت‌ها استفاده شده است. می‌توان گفت شیوه ترصیع (جوهرنشان کردن) و استفاده از رنگ‌های دیگر در کنار رنگ طلا، در نمونه‌های بداهه و حل کاری عثمانی، استفاده شده است و از وجوه تمایز آن با بداهه و حل کاری صفوی محسوب می‌شود. به‌طور مثال، در دیوان محبی، حاشیه تمام صفحات دارای حل کاری است. برخی صفحات طلایی‌رنگ، برخی با لکه‌های رنگی و برخی تمام‌رنگی هستند. همچنین نقوش در برخی صفحات باظرافت و جزییات بسیار بالا اجرا شده است و در برخی صفحات نقوش درشت، بدون ظرافت و بدون جزییات هستند (شکل ۹).

شکل ۱۰. بداهه در فضای طغرا، امضای سلطان سلیمان (Tughra. N.d.)

Figure 10. Hal-kari in Togra space. Signature of Sultan Suliman (Tughra. N.d.)

۴-۳. نقوش

انواع نقوش ختایی و اسلیمی در تذهیب دوره عثمانی مورداستفاده بوده است. بیشترین نقشی که در آثار این دوره به چشم می‌خورد، نقش گل گرد و چندپر است. گل‌های دیگر چون شاه‌عباسی و پروانه‌ای نسبت به گل‌های چندپر، کمتر استفاده شده‌اند. گل پنبه‌ای به‌جز نمونه‌هایی که تکرار دقیق از تذهیب ایرانی است، در آثار استفاده نشده است. در نمونه‌های بسیاری فقط چندین گل چندپر

که تأثیر گرفته از طبیعت نیز هستند، در اندازه‌ها و با تعداد گلبرگ‌های متفاوت در کنار هم نقش شده‌اند (شکل ۱۱ و ۱۲). نقش اسلیمی نیز به صورت اسلیمی ساده و دهان‌اژدری در فضای آثار بسیار استفاده شده است. بین سال‌های ۱۷۱۸ و ۱۷۳۰ میلادی که به عصر لاله‌ها معروف است، در زمان سلطنت سلطان احمد سوم (حکومت ۱۷۰۳-۱۷۳۰)، تأثیر هنر غربی شروع به افزایش کرد و طیف گسترده‌ای از نقش گل به سبک طبیعی ظاهر شد (Çiçek Derman, 2020). در این دوره، علاوه بر گل‌های ختایی، گل‌هایی مانند لاله، گل رز، سنبل، نرگس، زنبق و زنبق روییده در باغ‌های کاخ، درختان میوه با گل‌های بهاری، سرو و انار، موضوع تزیینات ترکی شد. این ابداع توسط کارا مِمی، ابتدا در هنر تذهیب کاربرد پیدا کرد و به تدریج، به موضوع اصلی تمام تزیینات عثمانی تبدیل شد. کارا مِمی، خالق صدها صفحه با تزیینات عامیانه و پیشگام جنبش طبیعت‌گرایی بود (onat, n.d.). گل‌های لاله، میخک، صدپر، سنبل‌ها و بنفشه‌ها که در فرهنگ ترکی بسیار باارزش بودند، توسط هنرمندان عثمانی به تدریج برای پر کردن فضای آثار استفاده شدند (درویشی و نیمانی، ۱۴۰۱). محمد چلبی، معروف به کارا مِمی، یکی از بزرگ‌ترین شاگردان شاهقلی^۲ بود و در سال ۱۵۵۷م، به عنوان رئیس نقاش‌خانه امپراتوری عثمانی ظاهر شد (kara memi, n.d.). نقش گل رز، لاله، سنبل و میخک، معروف به «سبک چهار گل» در هنر عثمانی، نشان‌دهنده عشق مقدس و جسمانی، فراوانی و تداوم به معنای عرفانی است، درحالی‌که گل‌های بهاری و سرو، نمادی از عروج روح به بهشت هستند. از مهم‌ترین ویژگی‌های آثار کارا مِمی، استفاده از سبک چهار گل و خوشه‌های گل است. وی، گاهی تمام حاشیه را با نقش سرو و درخت بهاری که با درختان سرو درهم‌تنیده شده بود، تزیین می‌کرد (cekin, n.d.).

۴-۴-۴. رنگ

در ابتدا به دلیل تأثیرپذیری از هنر تذهیب ایران، رنگ غالب تذهیب عثمانی، همان رنگ لاجوردی و طلایی و دیگر رنگ‌ها برای نقوش بوده است. به مرور زمان، استفاده از رنگ لاجوردی کم شده است. از حدود سال ۱۰۰۰ه.ق. به بعد، در اکثر آثار، نقوش طلایی رنگ بر زمینه طلایی همراه با کمی سایه‌های قرمز رنگ نقش می‌شده‌اند و در برخی موارد، در سطوحی بسیار کوچک، رنگ لاجوردی استفاده شده است. همچنین رنگ قرمز در کنار رنگ طلایی در آثار زیاد به کار رفته است. به طور کلی قرن ۱۷م، به عنوان قرن رکود و سرفت در خلق نقوش‌ها و ترکیب‌بندی‌ها مطرح می‌شود. در این دوران استفاده از رنگ‌های روشن، زنده و ملی قرون گذشته از بین رفته و تذهیب با طلا افزایش یافته است (onat, n.d.) (شکل ۱۱ و ۱۲).

۴-۴-۵. فضا سازی

در اوایل دوره عثمانی، ساختار و ترکیب‌بندی‌ها، تکرار دقیقی از فضا سازی تذهیب ایران بوده است. اندازه نقوش، تناسب سائز، محل قرارگیری نقوش نسبت به یکدیگر، پر کردن فضای خالی با برگ و تزیینات ظریف، ترسیم قوس‌های حلزونی با فواصل منطقی، طراحی و اجرا با ظرافت و جزییات بسیار را در این گونه آثار می‌توان دید. به مرور زمان، اکثر فضا با نقش گل‌های چندپر که در اندازه‌های مختلف و گاهی به صورت نامنظم در فضا پراکنده شده‌اند، پر شده است. فضای اکثر آثار خالی است و قوس حلزونی به صورت دقیق، طراحی و اجرا شده است (شکل ۱۱). اسلیمی دهن‌اژدری در کنار گردش حلزونی ساده با چند گل گرد، با حداقل تزیینات فضایی ساده و خلوت در اکثر آثار به چشم می‌خورد. به تدریج، به واسطه طبیعت‌گرایی، استفاده از نقوش به تعداد زیاد در کنار یکدیگر قرار گرفته و گردش حلزونی به خوبی طراحی نشده است. گویا گل‌ها در فضایی میان اسلیمی‌ها آزاد و رها هستند (شکل ۱۲).

شکل ۱۱. قرآن، ۱۱۲۹ق (کتابخانه استانبول: ۰۶۵۷۶)

Figure 11. Quran, 1129 AH (Istanbul Library: 06576)

شکل ۱۲. قرآن، ۹۳۰ ق. (کتابخانه استانبول: ۰۶۵۶۶)

Figure 12. Quran, 930 A.H. (Istanbul Library: 06566)

۴-۶. ساختار

ساختار تذهیب در دوره عثمانی در بسیاری از موارد شبیه دوره صفوی است. در کتاب‌ها، همان سرلوح آغازین و صفحات یادشده در تذهیب دوره صفوی تمام تذهیب هستند ولی از نظر تزئینات ساده‌تر به نظر می‌رسند و برگه‌های تاجی و گنبدی رایج در دوره صفوی، ساده‌تر شده‌اند. تذهیب فرامین به صورت سروی شکل در بالای متن است. همچنین در ساختار حلیه، سرلوح، حاشیه، کادرهای اسامی و فرم هلال ماه، تزئین و تذهیب به کاررفته است.

۵. تحلیل یافته‌ها

کاربردهای هنر تذهیب، انواع شیوه‌های اجرا، نقوش مورد استفاده در هر دوره، نیز ترکیب‌بندی و ساختار هنر تذهیب در دو دوره در (جداول ۱ تا ۴) مقایسه و تجزیه و تحلیل شده‌اند.

کاربرد اصلی هنر تذهیب در دوره صفوی کتاب‌آرایی بوده و به مرور زمان، تذهیب قطعه و آثار لاکمی نیز اضافه شده است؛ اما در عثمانی کاربرد تذهیب تنوع بسیار دارد و گویا هنرمند از هر بستری برای تزئین و هنرنمایی استفاده کرده است. به‌ویژه هر آنچه مورد استفاده پادشاه و درباریان با مقاصد سیاسی بوده است؛ مانند کتاب‌هایی درباره پادشاهان عثمانی، امضا، فرامین و پیراهن طلسم و غیره.

در دوره صفوی انواع شیوه‌های اجرا، دارای ساختار مشخص و از پیش طراحی شده بودند و باظرافت و جزئیات بسیار اجرا شده‌اند. در حالی که در دوره عثمانی، شیوه بداهه و حل کاری بیشتر مورد توجه بوده است. گویا علاقه به آزادی و رهایی، موجب تمایل بیشتر به شیوه حل کاری بوده است؛ زیرا در این شیوه معمولاً طراحی دقیق و از پیش طراحی شده‌ای وجود نداشت و هنرمند مستقیم و آزادانه نقش اندازی می‌کرد. در حل کاری‌های عثمانی نیز تنوع بسیاری وجود داشت، به‌مرور رنگ را وارد حل کاری کردند. به همین دلیل بسیاری از نمونه‌ها تک‌رنگ نیست. برخی نمونه‌ها ظریف و با جزئیات و برخی دیگر، ساده و با کیفیت کمتری اجرا شده‌اند.

جدول ۱. تطبیق کاربرد تذهیب دوره صفوی و عثمانی

Table 1. Matching the use of illumination in the Safavid and Ottoman periods

توضیحات	عثمانی	صفوی	کاربرد تذهیب
به تأثیر از ایران، کتاب‌آرایی کتب دینی و تاریخی و ادبی رواج بسیار داشته است.	*	*	کتاب
در ایران، بعد از قطع حمایت دربار، به‌ویژه در اصفهان، رایج می‌شود. در عثمانی نمونه‌ها بیشتر و متنوع‌تر هستند.	*	*	تزئین قطعه نقاشی
در ایران بعد از قطع حمایت دربار، به‌ویژه در اصفهان، رایج می‌شود. در صفوی به‌واسطه خط نستعلیق ساختار قطعه به صورت چلیپا و در عثمانی به‌واسطه رواج خط نسخ و محقق، به صورت سطری است.	*	*	تزئین خوشنویسی
به‌واسطه مذهب تسنن در میان طبقات مختلف رواج بسیار داشته است.	*	-	حلیه
در صفوی امضای پادشاه به صورت مهر بوده و گاه دور مهر، طلایی‌رنگ شده است. در عثمانی تذهیب امضاء به خط طغرا باظرافت و جزئیات بسیار رایج بوده است.	*		تزئین امضا و طغری

کاربرد تذهیب	صفوی	عثمانی	توضیحات
تزئین فرامین	*	*	در دوره صفوی ساده بوده است و از اواخر دوره صفوی فرامین تذهیب می‌شدند. در دوره عثمانی فرامین و امضای شخص صادرکننده فرمان در نمونه‌های بسیاری تذهیب شده‌اند.
آثار لاک‌ی	*	-	در دوره صفوی، در اصفهان رایج می‌شود.

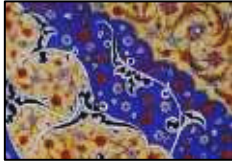
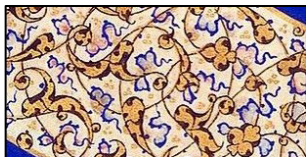
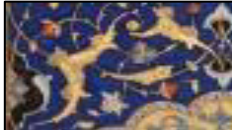

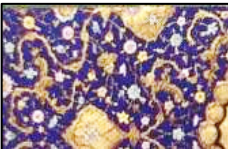

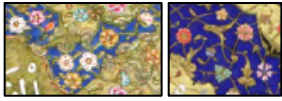
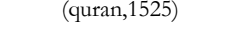
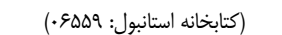
جدول ۲. مقایسه شیوه‌های اجرای تذهیب در دوره صفوی و عثمانی

Table 2. Comparison of illumination methods in the Safavid and Ottoman periods

شیوه اجرا	صفوی	عثمانی	توضیحات
تذهیب	*	*	در هر دو دوره، شیوه اصلی اجرای نقوش است.
ترصیع بداهه	*	*	در دوره صفوی در حاشیه آثار و در عثمانی در فضای بین خط طغرا استفاده شده است.
حل کاری	*	*	در هر دو دوره، نمونه‌ها دارای جزییات و ظرافت بسیار در اجرا هستند. در حاشیه و فضای خالی اطراف اثر و در میان تذهیب‌ها نیز اجرا شده است. در صفوی، اکثر نمونه‌ها تک‌رنگ و در عثمانی دو یا سه رنگ نیز کار شده است.
حل کاری	*	*	حل کاری‌های اجرا شده در دوره صفوی دارای تنوع بیشتری در نقوش و ظرافت و جزییات در طراحی و اجرا است. اکثر نمونه‌های عثمانی ساده و با جزییات کمتر هستند و برخی نمونه‌های سفارشی، ظرافت و جزییات بالایی دارند و در برخی قسمت‌ها از رنگ‌های روحی مانند قرمز، سبز و ... نیز استفاده شده است.

جدول ۳. تطبیق نقوش تذهیب صفوی و عثمانی

Table 3. Comparison of Safavid and Ottoman illumination motifs

نقوش	صفوی	عثمانی	توضیحات
ساده	 (Frontispiece with a Dedication to Sultan Khalil ,n.d.)	 (quran,n.d.)	رایج‌ترین نوع اسلیمی مورد استفاده در آثار عثمانی.
توخالی	 (سمسار، ۱۳۷۹: ۱۱۴)		اسلیمی توخالی نسبت به اسلیمی‌های دیگر در هر دو دوره کمتر استفاده شده است.
اسلیمی	 (Frontispiece with a Dedication to Sultan Khalil ,n.d.)		از نقوش اصلی و رایج دوره صفوی مورد استفاده برای فضا سازی
دهن اژدری	 (شاهنامه طهماسبی)	 (Cagman et al., 2005, p. 341)	از نقوش خاص و اصلی در تذهیب صفوی. در عثمانی نیز در برخی آثار به‌ویژه در فضای خط طغرا نقش شده است.
بترمه	 (quran,1525)		پر استفاده شده نقش در عثمانی. در اندازه و تعداد گلبرگ‌ها و فرم‌های متنوع نقش شده است.
ختایی گل گرد			

نقوش	صفوی	عثمانی	توضیحات
گل پروانه‌ای	 (divan, 1528)	 (کتابخانه استانبول: ۰۶۶۶۲)	دقت، ظرافت و جزئیات طراحی و اجرا در نمونه‌های صفوی بهتر است.
گل شاه‌عباسی	 (شاهکارهای نگارگری، ۱۳۸۵: ۱۹۲)	 (Divan-i Muhibbi, 1566) (quran, 16th)	دقت، تنوع، ظرافت و جزئیات طراحی و اجرا در نمونه‌های صفوی بهتر است.
گل پنبه‌ای	 (کتابخانه و موزه ملی ملک: ۶۸۷۳)		فقط در نمونه‌هایی که تکرار دقیق از تذهیب ایران است، نقش شده است.
نقش واق	 (شاهنامه طهماسبی) (شاهکارهای نگارگری، ۱۳۸۵: ۱۶۴)		هیچ نمونه‌ای در تذهیب عثمانی دیده نشد.
گل واقع‌گرا			نمونه‌ای در تذهیب صفوی دیده نشد.
گره هندسی	 (سمسار، ۱۳۷۹: ۱۷۶)	 (کتابخانه استانبول: ۰۶۵۵۹)	جدول‌های گره و هندسی در صفوی با ظرافت و جزئیات و دقت بسیار ترسیم شده‌اند. در عثمانی، جداول هندسی کم و بیشتر ساده و فقط طلایی هستند.
جدول حاشیه‌های تزئینی	 (سمسار، ۱۳۷۹: ۱۶۵)	 (Cagman et al., 2005, p. 341)	معمولاً چند حاشیه تزئینی منقوش در دوره صفوی با ظرافت و جزئیات در آثار نقش شده است. در عثمانی اکثر حاشیه‌ها با تزئینات مختصر و ساده هستند.

از نیمه قرن دهم هجری، به واسطه رواج ملی‌گرایی و کمرنگ شدن حضور هنرمندان ایرانی در کارگاه‌های عثمانی، تأثیر از تذهیب ایران کمتر و تأثیر از طبیعت، به دلیل علاقه عثمانی‌ها به طبیعت بیشتر می‌شود. تفاوت اصلی تذهیب دو دوره، در استفاده از نقوش است. در تذهیب صفوی از انواع نقوش اسلیمی و ختایی، در حقیقت، از نقوش انتزاعی استفاده شده است و در تذهیب عثمانی استفاده از نقوش انتزاعی محدود و نقوش طبیعی رواج بسیار پیدا کرده است. در مجموع، می‌توان گفت به دلیل طبیعت‌گرایی و علاقه به گیاهان، آزادی و رهایی از ترکیب‌ها و اصول سنتی و نمایش گل‌های طبیعی، از ویژگی‌های خاص تذهیب عثمانی است. صفوی به‌نوعی ساختارگرتر و مقید به اصول است و حتی در نمونه‌های اصفهان و شیوه حل کاری، همچنان ترکیب‌بندی منظم و قابل پیش‌بینی است.

Table 4. Comparison of the visual characteristics of Safavid and Ottoman illumination

عثمانی	صفوی	
رنگ غالب طلایی و لاجوردی است با غلبه رنگ طلایی و رنگ‌های دیگر در فضاها کوچک‌تر در همه بخش‌های اثر استفاده شده است.	رنگ غالب طلایی و لاجوردی است، با غلبه رنگ لاجوردی و رنگ‌های دیگر در فضاها کوچک‌تر در همه بخش‌های اثر استفاده شده است.	رنگ
فضای بین نقوش و فضای اطراف، ساده و خلوت‌تر است. در نمونه‌های متأخرتر فضا پر از نقش شده و ساختار منظمی ندارد.	فضای خالی بین نقوش با برگ‌ها و تزیینات ظریف پر شده است. فضای خالی اطراف شمسه و حاشیه با شرفه، بداهه و حل کاری پر شده است.	فضای خالی
در اکثر نمونه‌ها ظرافت و جزئیات نقوش کمتر است.	نقوش اسلیمی و ختایی در نهایت ظرافت و دقت و جزئیات طراحی و اجرا شده‌اند.	پرداختن به جزئیات
در برخی موارد قوس‌های دایره دقیق نیست و اکثراً فاصله بین آن‌ها زیاد است و فضای خالی ایجاد کرده است.	فرم دایره قوس و فواصل بین آن‌ها دقیق است و نقوش به درستی بر روی آن‌ها قرار گرفته‌اند.	قوس حلزونی
گل‌های چندپر با اندازه‌های متفاوت در کنار یکدیگر نقش شده‌اند.	اندازه انواع گل‌ها و اسلیمی نسبت به یکدیگر صحیح است.	تناسب نقوش
ساختار مشخصی برای قرارگیری گل‌ها وجود ندارد.	گل بزرگ در کنار گل کوچک نقش شده و گل‌های یک‌شکل و یک اندازه در کنار هم قرار نگرفته‌اند.	جاگذاری نقوش
در برخی نمونه‌ها عناصر به تبعیت از یک شیوه و یک نقشه واحد مورداستفاده قرار نگرفته‌اند و گویی در فضا آزاد و رها هستند.	عناصر، همگی به تبعیت از یک شیوه و یک نقشه واحد مورداستفاده قرار گرفته‌اند. ترکیب‌بندی‌ها به آسانی قابل فهم و پیش‌بینی پذیری است.	نظم
در بسیاری از آثار نقوش، کم و فضای خالی بین نقوش بسیار است.	کوچک‌ترین فضای خالی در آثار دیده نمی‌شود.	پرهیز از خلاء و سکوت بصری
در برخی آثار، نقوش و رنگ‌ها در بخش‌های مختلف از نظر سنگینی و ظرافت و جزئیات و نسبت و اندازه و... دارای وزن‌های مساوی و دارای تعادل و هماهنگی کمی هستند.	نقوش و رنگ‌ها در بخش‌های مختلف از نظر سنگینی و ظرافت و جزئیات و نسبت و اندازه و... دارای وزن‌های مساوی و دارای تعادل و هماهنگی هستند.	تعادل
و در نهایت، عناصر مختلف به نحوی با یکدیگر ادغام و در کنار هم قرار گرفته‌اند که روی هم رفته تبدیل به یک کل واحد و یکپارچه گردیده‌اند.	و در نهایت، عناصر مختلف به نحوی با یکدیگر ادغام و در کنار هم قرار گرفته‌اند که روی هم رفته تبدیل به یک کل واحد و یکپارچه گردیده‌اند.	وحدت

در مجموع، پرداختن به جزئیات، ظرافت، طراحی و اجرای صحیح قوس‌های حلزونی، اندازه و تناسب نقوش نسبت به یکدیگر، پر کردن فضای خالی و غیره، در تذهیب صفوی رعایت شده است و در نمونه‌های تذهیب عثمانی، به‌ویژه آثاری که تأثیر از ایران کمتر است، این ویژگی‌ها بسیار کم‌رنگ شده‌اند.

۶. نتیجه‌گیری

بر اساس یافته‌ها در پاسخ به پرسش اول می‌توان گفت که به دلیل علاقه عثمانی‌ها به نقوش طبیعی و گل، به‌مرور استفاده از گل‌های طبیعی و واقع‌گرا، به‌ویژه میخک و لاله، وارد هنر تذهیب شده و استفاده از نقوش انتزاعی که از ویژگی‌های اصلی تذهیب تیموری و صفوی است، در تذهیب عثمانی کم و کمتر شده است. در تذهیب عثمانی به دلیل طبیعت‌گرایی، رهایی و آزادی در نقوش بیشتر می‌شود. قوس‌های حلزونی کمتر به چشم می‌خورند و گویی گل‌ها در فضای بین اسلیمی‌ها آزاد و رها هستند. استفاده از دو شیوه بداهه و حل کاری، به‌ویژه بداهه به‌واسطه رهایی و آزادی هنرمند در اجرا، در تعداد زیادی از آثار این دوره و اکثراً باظرافت و جزئیات بسیار اجرا شده است. همچنین حل کاری‌های عثمانی دیگر تک‌رنگ نیستند و حل کاری‌های رنگین از ویژگی‌های این هنر در دوره عثمانی است. بهترین نمونه‌های تذهیب عثمانی از نظر ظرافت، جزئیات و رعایت اصول راه، به دلیل اهمیت سیاسی، در امضای پادشاهان و تذهیب خط طغرا می‌توان دید. در مجموع، اصول زیبایی‌شناختی چون پرکردن فضای خالی بین نقوش، تناسب، نظم، پرداختن به جزئیات و غیره، در تذهیب صفوی بهتر از عثمانی رعایت شده است. در پاسخ به پرسش دوم می‌توان گفت که دوره عثمانی به‌واسطه ارتباط با ایران طی سال‌های متمادی، از هنر ایران، به‌ویژه در زمینه کتاب‌آرایی و تذهیب متأثر بوده است. به‌واسطه جنگ‌ها، دیدگاه‌های مذهبی، هدایا و پیش کش‌ها و استقبال و حمایت از هنرمندان ایرانی، هنرمندان در چندین مرحله در دوره‌های تیموری و صفوی به دربار عثمانی مهاجرت کرده‌اند و آثار هنری بسیاری وارد دربار عثمانی شدند و تا اواسط قرن ۱۰ هجری، بسیاری از ویژگی‌ها در تذهیب عثمانی متأثر از تذهیب ایرانی است. به‌مرور و به‌واسطه رواج ملی‌گرایی در دولت عثمانی تأثیر از هنر ایران

کمرنگ می‌شود. این امر موجب رواج نقوش طبیعی و واقع‌گرا در هنر تذهیب عثمانی می‌شود.

سپاسگزاری: از جناب آقای دکتر خشایار قاضی‌زاده بابت همکاری در انتخاب موضوع سپاسگزاریم.

مشارکت نویسندگان: نویسنده اول جمع‌آوری داده‌های پژوهش، تحقیق و بررسی و نگارش پیش‌نویس اولیه را بر عهده داشته است. نویسنده دوم، مدیریت فرایند تحقیق، نظارت بر کیفیت و تأیید صحت داده‌ها، ویرایش و تهیه نسخه نهایی مقاله را بر عهده داشته است. بخش تحلیل داده‌ها توسط دو نویسنده انجام شده است.

تامین مالی: این پژوهش هیچ بودجه خارجی دریافت نکرده است.

تضاد منافع: نویسندگان هیچ گونه تضاد منافع را اعلام نمی‌کنند.

دسترسی به داده‌ها و مواد: مجموعه داده‌های مورد استفاده و تحلیل شده در طول پژوهش حاضر از طریق درخواست منطقی از نویسنده مسئول قابل دسترسی هستند.

پی‌نوشت

1. اذن نامه: به‌منزله دانشنامه‌ای است که یک خوشنویس پس از زحمات فراوان که همه فنون و قواعد خوشنویسی را زیر نظر استادان مختلف فراگرفت، با نوشتن قطعه‌ای و نشان دادن آن به یک یا چند استاد، اجازه خطاطی رسمی می‌گرفت. این هنر از قرن نهم هجری، رایج شد (پات، ۱۳۹۵).

۲. استاد کارا ممی، شاهقلی بغدادی یا تبریزی بود که در جریان لشکرکشی سلطان سلیم در تبریز در سال ۱۵۱۴ م. از تبریز به آماسیه تبعید شد. شاهقلی که بین سال‌های ۱۵۲۰ تا ۱۵۵۶ م. برای کاخ عثمانی کار می‌کرد، کمک زیادی به هنر عثمانی کرد و شاگردش کارا ممی را تحت تأثیر قرارداد که در آینده سبک جدیدی خلق کرد ([Çiçek](#)).
[Derman, 2020](#)

References

- Album of Calligraphy(n.d). Album of Calligraphy. Khalilicollections. <https://www.khalilicollections.org/collections/islamic-art/khalili-collection-islamic-art-album-of-calligraphic-mss28/> Retrieved on 21/11/2023.
- Cagman, filiz and other. (2005) Turks, a journey of a thousand years 600- 1600. London: Royal academy of art.
- Cekin,zehra(n.d.). Müzehhib Kara Memi. zdergisi.istanbul. <https://www.zdergisi.istanbul/makale/muzehhib-kara-memi-36>. Retrieved on 23/11/2023.
- Çiçek Derman,f. (2020). İSTANBUL'DA TEZHİP SANATI. <https://istanbultarihi.ist/271-istanbulda-tezhip-sanati>. Retrieved on 23/11/2023.
- Darvishi, Neda; Narimani, Sarah (2022). The symbolic role of tulips and pomegranates in tile work of Iran and Ottoman Türkiye. Eastern Art and Civilization 10(35): 23-28. [In Persian]. [10.22034/jaco.2022.329920.1234](https://doi.org/10.22034/jaco.2022.329920.1234)
- Dinparast, vali (2011). Safavid painters and the transfer of Iranian painting art to the Ottomans. History of Iran after Islam (3): 59-82.[In Persian].
- Divan(1528). Folio from a manuscript of the collected works.... Agakhan museum. <https://agakhanmuseum.org/collection/artifact/left-half-of-a-double-page-frontispiece-akm282.2>. Retrieved on 25/11/2023.
- Divan-i Muhibbi.(1566). Ottoman illumination. Wiki pedia. [https://en.wikipedia.org/wiki/Ottoman_illumination#/media/File:Double_page_from_the_%22Divan-i_Muhibbi%22_\(1%C3%9C_Ktp._T.5467_ff._359b-360a\).jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Ottoman_illumination#/media/File:Double_page_from_the_%22Divan-i_Muhibbi%22_(1%C3%9C_Ktp._T.5467_ff._359b-360a).jpg). Retrieved on 28/11/2023.
- Farrokhfar, Farzaneh; Khazaei, Mohammad; Hatam, Gholam Ali (2013) The position of Iranian book artists in the Sarai topography workshops, with reference to the 10th century Ottoman calligraphy books. Islamic art studies (15): 35-52. [In Persian].
- Farrokhfar, Farzaneh; Khazaei, Mohammad; Hatam (2012). Ottoman painting with an approach to Iran's artistic achievements (a comparative study of Ottoman painting and Iranian painting of the first half of the 10th century AH. Fine arts - visual arts (49): 19- 30. [In Persian]. [10.22059/jfava.2012.28517](https://doi.org/10.22059/jfava.2012.28517)
- Farrokhfar, Farzaneh (2016). The use of etymology in explaining the degree of dependence of Ottoman book-arrangement on Iranian art and literature. Journal of applied arts (8): 37-50. [In Persian]. [10.22075/aaj.2017.2603](https://doi.org/10.22075/aaj.2017.2603)
- Frontispiece with a Dedication to Sultan Khalil(n.d). Frontispiece with a Dedication to Sultan Khalil. <https://www.khalilicollections.org/collections/islamic-art/khalili-collection-islamic-art-frontispiece-with-a-dedication-to-sultan-khalil-mss1040/>. Retrieved on 25/11/2023.
- Ghorbani, Mehdi (2020). Haliya Sharifa, the manifestation of the face of the Holy Prophet (PBUH) in the art of Ottoman calligraphy. Studies of Asia Minor (9): 161- 178. [In Persian].
- Ghorbani, Mehdi; Esrafil, Mohammad Hossein (2022) Studying the links between Mus-haf Sharif in Iran and Ottoman in the 9th and 10th centuries AD. Theoretical studies of art (1): 61- 89 [In Persian].

- Hilyah (n.d.). Album of Calligraphy. Khalilicollections. <https://www.khalilicollections.org/collections/islamic-art/khalili-collection-islamic-art-hilyah-with-four-certificates-of-calligraphic-merit-cal255/#object/CAI-459>. Retrieved on 21/11/2023.
- Hunters at a Stream.(n.d.). brooklynmuseum. <https://www.brooklynmuseum.org/objects/44644>. Retrieved on 27/11/2023.
- Jensen, Charles (2007). Analysis of works of visual arts. (Betty Avakian, translator) Tehran: Samt.
- Kara Memi (n.d.). Kara Memi - Muhibbi Divani. Facsimiles. <https://www.facsimilefinder.com/facsimiles/kara-memi-muhibbi-divani-facsimile>. Retrieved on 23/11/2023.
- Kargar, Mohammad Reza; Sarikhani, Majid (2015). Book layout in Islamic civilization. Tehran: Samt.
- Khalili, Nasser (2003) Perfect beauty, the fourth volume of Islamic art collection., Tehran: Karang.
- Kooh Jani Goji, somayeh; Sheikhi, Alireza (2017) A case study of pagination, calligraphy and decorative motifs in the opening pages of the Safavid and Qajar Qurans in the two collections of the Astan Quds Razavi Library and the Islamic Council Library. Research Journal of Great Khorasan. (29): 45-62. [In Persian]. [20.1001.1.22516131.1396.7.29.4.5](https://doi.org/10.1001.1.22516131.1396.7.29.4.5)
- Maye Heravey, Najib (1993). Book layout in Islamic civilization. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Mohammadzadeh, Mehdi; Zahir, Adel (2014). The influence of Tahmasabi Shahnameh in the tradition of Ottoman Shahnameh writing. Negareh, (34): 26-37. [In Persian]. [10.22070/negareh.2015.210](https://doi.org/10.22070/negareh.2015.210)
- Monshi Qomi, Qazi Mir Ahmad (2004). Golestane honar. Tehran: Manochehri.
- Najarpour Jabari, Samad (2016), Concepts of Quranic gilding in the Safavid era, Negreh, No. 40, pp. 32-47. [In Persian]. [10.22070/negareh.2016.422](https://doi.org/10.22070/negareh.2016.422)
- Onat ,Sema(14, Ara ,2009). [Tezhip Sanati](https://tezhpnedir.wordpress.com/tezhip-sanati). Tezhpnedir. <https://tezhpnedir.wordpress.com/tezhip-sanati/page/2/> Retrieved on 23/11/2023.
- Onat, sema(n.d.). [Tezhip Sanati](https://tezhpnedir.wordpress.com/tezhip-2/tezhip). Tezhpnedir. <https://tezhpnedir.wordpress.com/tezhip-2/tezhip>. Retrieved on 23/11/2023.
- Painting masterpieces of Mohammad Ali Rajabi (Secretary). (2006). Tehran: Museum of Contemporary Arts.
- Parham, Cyrus (1999). Iranian tiling in Asia Minor and the Ottoman Empire. Nashre Danesh (93) 28-25. [In Persian].
- Patt, Fariba (2015). The practice of permission writing in the educational tradition of Ottoman calligraphy art.. [10.22059/jhic.2018.256390.653888](https://doi.org/10.22059/jhic.2018.256390.653888)
- Quran (914 AH). Istanbul National Library. Manuscript. Registration number: 06662. Retrieved on 2/10/1402, from <http://www.mkutup.gov.tr>
- Quran (930 AH). Istanbul National Library. Manuscript. registration number: 06566.
- Quran (1118 AH). Istanbul National Library. Manuscript. Registration number: 06559.
- Quran (1129 AH). Istanbul National Library. Manuscript, registration number: 06576.
- Quran (10th century AH). Malek National Library and Museum. Manuscript. Registration number: 683.
- Quran(1525). Single-volume Qur'an. Khalili collections. <https://www.khalilicollections.org/collections/islamic-art/khalili-collection-islamic-art-single-volume-quran-qur441/>. Retrieved on 25/11/2023.
- Quran(16 th). OTTOMAN TURKEY. Christies. <https://www.christies.com/lot/lot-quran-ottoman-turkey-circa-16th-century-3987267/>. Retrieved on 28/11/2023.
- Quran.(n.d.). aquran signed by.... Oriental art auctions. <https://www.orientalartauctions.com/object/art3003892-aquran-signed-by-seyyid-abdulkadir-efendi-ottoman-turkey-dated-1142-ah-1729-ad>. Retrieved on 28/11/2023.
- Sadeghi Nia, Sara; Hesari, Elham (2017). A comparative study of structure and composition in the painting of the second Tabriz school and the Ottoman school. History of Islamic culture and civilization (8): 107-130. [In Persian]. [20.1001.1.22520538.1396.8.27.4.9](https://doi.org/10.1001.1.22520538.1396.8.27.4.9)
- Safari agh ghaleh,ali(2011). A handbook of persian codicology. Tehran: miras-e Maktoob.
- Semsar, Mohammad Hassan (2000). Golestan Palace (Treasure of books and fine calligraphy). Tehran: Zarin and Simin.
- Saydam, Yelda(2008). Language use in the Ottoman Empire and its problems, 1299-1923.
- Shabani, Reza; Din Parast (2010) The migration of Iranian artists to the Ottoman Empire: The end of the Timurid period and the beginning of the Safavid period, 932 - 811 AH, 1528 - 1409 AD. History of Islam and Iran (6):54-89. [In Persian]. <https://doi.org/10.22051/hii.2014.706>
- Tahmasabi's Shahnameh (2013). Tehran: Institute of authoring, translating and publishing text artworks.
- Tughra(n.d.). Tughra. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/449533>
- Welch, Anthony. (2006). Safavid Painting and Supporters, Tr. Rouhollah Rajabi, Tehran: Iranian Academy of the Arts. [in Persian]

یات، فریبا.(۱۳۹۵). رسم اجازه‌نویسی در سنت تعلیمی هنر خوشنویسی عثمانی. پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، (۴۹): ۱۴۳ - ۱۷۰.

[10.22059/jhic.2018.256390.653888](https://doi.org/10.22059/jhic.2018.256390.653888)

پرهام، سیروس.(۱۳۷۸). کاشی‌کاری ایران در آسیای صغیر و امپراطوری عثمانی. نشریه نشر دانش (۹۳): ۲۵ - ۲۸.

جنسن، چارلز (۱۳۸۷). تجزیه و تحلیل آثار هنرهای تجسمی، (بتی آواکیان، مترجم) تهران: سمت.
خلیلی، ناصر. (۱۳۸۲). کمال آراستگی، جلد چهارم مجموعه هنر اسلامی، تهران: کارنگ.
درویشی، ندا؛ نریمانی، سارا. (۱۴۰۱). نقش نمادین گل لاله و گل انار در کاشی‌کاری ایران و ترکیه عثمانی. هنر و تمدن شرق، ۱۰ (۳۵): ۲۳-۲۸.

دین پرست، ولی. (۱۳۹۰). نقاشان صفوی و انتقال هنر نگارگری ایرانی به عثمانی. تاریخ نامه ایران بعد از اسلام (۳): ۵۹ - ۸۲.
سمسار، محمد حسن. (۱۳۷۹). کاخ گلستان (گنجینه کتب و نفایس خطی). تهران: زرین و سیمین.
شاهکارهای نگارگری محمدعلی رجبی (دبیر). (۱۳۸۵). تهران: موزه هنرهای معاصر.
شاهنامه طهماسبی (۱۳۹۲). تهران: مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری متن.
شعبانی، رضا؛ دین پرست. (۱۳۸۹). مهاجرت هنرمندان ایرانی به عثمانی: اواخر دوره تیموریان و اوایل دوره صفویه ۹۳۲ - ۸۱۱ ه ۱۵۲۸ - ۱۴۰۹ م. تاریخ اسلام و ایران، (۶): ۵۴ - ۸۹. <https://doi.org/10.22051/hii.2014.706>

صادقی‌نیا، سارا؛ حصاری، الهام. (۱۳۹۶). بررسی تطبیقی ساختار و ترکیب‌بندی در نگارگری مکتب تبریز دوم و مکتب عثمانی. تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی (۸): ۱۰۷ - ۱۳۰. [10.22051/1.22520538.1396.8.27.4.9](https://doi.org/10.22051/1.22520538.1396.8.27.4.9)
صفری آق قلعه، علی. (۱۳۹۰). نسخه شناخت. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
فرخ‌فر، فرزانه؛ خزایی، محمد؛ حاتم، غلامعلی. (۱۳۹۰). جایگاه هنرمندان کتاب‌آرای ایرانی در کارگاه‌های هنر توپقایی سرای، با استناد به دفاتر اهل حرف عثمانی سده دهم. مطالعات هنر اسلامی. (۱۵): ۳۵ - ۵۲.
فرخ‌فر، فرزانه؛ خزایی، محمد؛ حاتم، غلامعلی. (۱۳۹۱). نگارگری عثمانی با رویکرد به دستاوردهای هنری ایران (بررسی تطبیقی نگارگری عثمانی و نگارگری ایران نیمه نخست قرن دهم هجری. هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، (۴۹): ۱۹ - ۳۰. [10.22059/jfava.2012.28517](https://doi.org/10.22059/jfava.2012.28517)

فرخ‌فر، فرزانه. (۱۳۹۵). کاربرد نسخه‌شناسی در تبیین میزان وابستگی کتاب‌آرایی عثمانی به هنر و ادب ایرانی. نشریه هنرهای کاربردی (۸): ۳۷ - ۵۰. [10.22075/aaaj.2017.2603](https://doi.org/10.22075/aaaj.2017.2603)

قرآن (۹۱۴ ق). کتابخانه ملی استانبول. نسخه خطی. شماره ثبت: ۰۶۶۶۲. بازیابی شده در ۲/ ۱۰/ ۱۴۰۲، از <http://www.mkutup.gov.tr>

قرآن (۹۳۰ ق). کتابخانه ملی استانبول. نسخه خطی. شماره ثبت: ۰۶۵۶۶. بازیابی شده در ۲/ ۱۰/ ۱۴۰۲، از <http://www.mkutup.gov.tr>

قرآن (۱۱۱۸ ق). کتابخانه ملی استانبول. نسخه خطی. شماره ثبت: ۰۶۵۵۹. بازیابی شده در ۲/ ۱۰/ ۱۴۰۲، از <http://www.mkutup.gov.tr>

قرآن (۱۱۲۹ ق). کتابخانه ملی استانبول. نسخه خطی، شماره ثبت: ۰۶۵۷۶. بازیابی شده در ۲/ ۱۰/ ۱۴۰۲، از <http://www.mkutup.gov.tr>

قرآن (قرن ۱۰ ق). کتابخانه و موزه ملی ملک. نسخه خطی. شماره ثبت: ۶۸۳.

قربانی، مهدی. (۱۳۹۹). حلیه شریفه، تجلی سیمای پیامبر اکرم (ص) در هنر خوشنویسی عثمانی. مطالعات آسیای صغیر، (۹): ۱۶۱ - ۱۷۸.
قربانی، مهدی؛ اسرافیلی، محمدحسین. (۱۴۰۰). مطالعه پیوندهای کتابت مصحف شریف در ایران و عثمانی در سده‌های ۹ و ۱۰ ق. مطالعات نظری هنر، (۱): ۶۱ - ۸۹.

کارگر، محمدرضا؛ ساریخانی، مجید. (۱۳۹۵). کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی. تهران: سمت.
کوه جانی گوجی، سمیه؛ شیخی، علیرضا. (۱۳۹۶). مطالعه موردی صفحه‌آرایی، خط و آرایه‌های تزئینی در صفحات افتتاح قرآن‌های صفوی و قاجار موجود در دو مجموعه کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه مجلس شورای اسلامی. پژوهشنامه خراسان بزرگ، (۲۹): ۴۵ - ۶۲. [10.22051/1.22516131.1396.7.29.4.5](https://doi.org/10.22051/1.22516131.1396.7.29.4.5)

مایل هروی، نجیب. (۱۳۷۲). کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، مشهد: آستان قدس رضوی.

محمدزاده، مهدی؛ ظاهر، عادل. (۱۳۹۴). تأثیر شاهنامه طهماسبی در سنت شاهنامه‌نگاری عثمانی. نگره، (۳۴): ۲۶ - ۳۷. [10.22070/negareh.2015.210](https://doi.org/10.22070/negareh.2015.210)

منشی قمی، قاضی میر احمد. (۱۳۸۳). گلستان هنر. تهران: منوچهری.

نجاپور جباری، صمد. (۱۳۹۵). مفاهیم تذهیب‌های قرآنی در عصر صفوی. نگره، (۴۰): ۳۲ - ۴۷. [10.22070/negareh.2016.422](https://doi.org/10.22070/negareh.2016.422)
ولش، آنتوان. (۱۳۸۵). نگارگری و حامیان صفوی. (روح الله رجبی، مترجم). تهران: مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری متن.